

KERAMICKÉ DÝMKY ZE ZANIKLÉHO ŽIDOVSKÉHO MĚSTA V PRAZE-LIBNI

Martin Vyšohlíd

ÚVOD

Na přelomu let 2011 a 2012 se naskytla jedinečná příležitost k výzkumu části zaniklého novověkého židovského města v Praze-Libni (obr. 1). Židovské osídlení se tu postupně rozvíjelo od 2. poloviny 16. století do poloviny 20. století. Archeologický výzkum společnosti Archaia Praha, o. p. s., proběhl na zhruba 10 % jeho původní rozlohy, a to v jeho jihozápadní části. Celkem bylo vyzdviženo na 200 tisíc nálezů, které prošly ošetřením a zpracováním v archeologické laboratoři. Mezi tímto obrovským množstvím nálezů bylo evidováno celkem 203 zlomků keramických a porcelánových dýmek, z nichž však plných 142 kusů představovaly drobné zlomky trubelí jednodílných keramických dýmek. Bylo nalezeno 32 hlaviček jednodílných keramických dýmek, 15 hlaviček dvojdílných keramických dýmek a 14 zlomků hlaviček trojdílných porcelánových dýmek. Dýmký byly datovány do 17. až 20. století.

ŽIDÉ A TABÁK

V rámci tohoto příspěvku je příhodné čtenáře stručně seznámit také se specifiky historického vztahu židovské komunity k užívání tabáku. Ta je spojována s jeho užíváním, propagací, ale také ekonomickým využitím od jeho úplných evropských počátků. Prvním židem, který se dostal do kontaktu s tabákem, byl údajně jistý Luis de Torres, který doprovázel Kryštofa Kolumba r. 1492 na jeho cestě do Ameriky. Jednalo se o Kolumbova překladatele, ovládajícího hebrejštinu, aramejštinu a částečně také arabštinu. Byl údajně jedním ze členů skupiny, kteří se po přistání 2. listopadu 1492 vydali prozkoumat ostrov (později nazvaný Kuba). Po návratu pak vyprávěli o nalezení vesnice, kde domorodci „pili kouř“, tak že si „zapalovali jeden konec smotaných listů a na druhém konci sáli.....až z toho byli malátní a skoro opilí“ (Gilman 2006, 318).

Z historie známe nespočet různých zákazů požívání tabáku motivovaných politickými, náboženskými a později také zdravotními důvody, a to jak ze zemí křesťanských, tak i muslimských. Jak se tedy stavěla ke kouření a obecně k požívání tabáku židovská komunita, její zákony a duchovní? Nejstarší informace můžeme najít ve dvou pramenech – v díle „Knesset ha-Gedolah“ rabína Chaima Benvenista (1603–1673) a v díle „Magen Avraham“ Abrahama Gombinera (1635–1682). Právě v průběhu 17. století došlo k rychlému šíření užívání tabáku mezi židovským etnikem ve všech koutech Evropy, ostatně stejně jako mezi jejími křesťanskými obyvateli. Rabín Gombiner, hlava židovské komunity v polském Kališi, ve svém díle z 2. poloviny 17. století vyjadřuje pochybnosti, zda je věřící povinen či ne proslovit modlitbu před kouřením, stejně jako před jídlem, tedy zda je inhalovaný kouř „hmotné“ povahy nebo ne. Zároveň je přesvědčen o zákazu „požívání tabáku skrze ústa“ během svátku Pesach.¹ Chaim Benveniste,

Obr. 1. Schematický plán Prahy s vyznačením místa výzkumu

rabín v tureckém Izmiru, striktně zakazuje požívání tabáku zvláště během svátku Tiš'a be-av (9. av),² přičemž dokonce jednoho z věřících za toto porušení exkomunikoval. Stojí tak v opozici k autoritám, které kouření během svátků povolovaly s tvrzením, že kouření není „hmotné“ povahy obdobně jako jídlo. Benveniste konstatoval, že kouření se mají Židé v průběhu všech svátků zdržet, a to včetně každotýdenního Šabatu. Ve svém díle zároveň popisuje závislost židovských kuřáků v Turecku, kteří „nebyli schopni se zdržet tabáku ani na jediný den a často kouřili i před Habdalah“ (modlitby oddělující Šabat od následujícího dne) a jak dále uvádí „muži rozsvěcovali ulice i veřejné domy s kadidelnicemi v ruce, vdechujíc kouř a vypouštějíc oblaka dýmu a vytvářejíc silná mračna, která stoupala k obloze“. Rabín je přesvědčen, že kouřením je znesvěcováno jméno Boha, zvláště když nevěřící (nežidé) mohou spatřit Židy kouřící během jejich svátků a zvláště když se mnozí muslimové zdrží kouření během svátků svých. Uvádí také, že mnozí na tabáku závislí Židé, naplňovali v pátek tabákovým kouřem velké vodní dýmky, tak aby mohli následující den během Šabatu kouř inhalovat. Jiní naopak navštěvovali domy svých muslimských sousedů, kde vdechovali kouř zde kouřících mužů, aniž by sami zapalovali oheň. Disputace o povolení kouření během svátků a půstů se mezi židovskými duchovními vedly ještě dlouho a nakonec převážila strana zastávající názor, že kouření je možné vyjma svátku Jom Kipur³ (Singer – Alder 1901–1906).

Průběhu postupného pronikání tabáku na evropský kontinent se aktivně účastnili Židé nejen jako konzumenti, ale také jako zdatní obchodníci. Zvláště komunity sefardských Židů se již v průběhu 17. století usazovaly v okolí velkých měst (např. Hamburku nebo Amsterdamu) a mnozí z nich byli obchodníci s exotickým zbožím, jako byl cukr, káva, kakao, koření a právě tabák (Gilman 2006, 319). Postupně se zapojili také do pěstování a distribuce tabáku. Na počátku 19. století byli již Židé vnímáni jako čelní představitelé obchodu s tabákem v Evropě i ve Spojených státech.

Významný podíl měli Židé na profitu obchodu s tabákem také v našich zemích i v celé habsburské monarchii, kde bylo po několika snahách o zákaz tabáku r. 1664 rozhodnuto, že tabák bude vítaným zdrojem příjmů pro zemskou pokladnu (detailněji viz Vyšohlíd 2009, 992–993). Od r. 1665 byl výběr dovozních přírážek a cel pronajat v Českých zemích bývalému rytmistru Petru Theobaldtovi a jeho společníkům, kterými byli bohatí pražští židovští obchodníci (rabi Mojžíš Buntzel, rabi Todteres Brodt a Šimon Pressnitz). Privilegium na obchod s tabákem bylo pronajímáno českými stavy vždy na jeden rok a bylo tomuto sdružení obchodníků prodloužováno až do r. 1668. Poté byl v českých zemích převzat pronájem pražskými křesťanskými kupci, a to až do r. 1692, kdy se obchod s tabákem dostal definitivně z rukou českých stavů do rukou dvorské komory.

Na samém počátku 18. století byl tedy zaveden říšský monopol na tabák – tzv. Tabaks-Appalto. Dohled nad fungováním systému v celé říši byl pronajat hlavnímu říšskému nájemci a pro jednotlivé země pak fungovali další dílčí apaltátoři. Prvním nájemcem říšského monopolu se stal Maxmilián Hillebrandt z Prandau, následoval Domenico di St. Nicola a od r. 1725 Diego d' Aquilar. Posledně jmenovaný, známý též pod hebrejským jménem Moses Lopez Pereira, pocházel z portugalské marranské rodiny později usazené v Amsterdamu. Do Vídně se přistěhoval počátkem 20. let 18. století, a přestože vystupoval jako katolík, zůstával praktikujícím Židem. Výjimečné postavení u dvora mu zajistila půjčka ve výši 300 000 zlatých na stavbu zámku Schönbrunn. Také díky tomu císař Karel VI. schválil d' Aguilarovu prosbu a r. 1736 povolil založení sefardské židovské obce ve Vídni (Županič 2006).

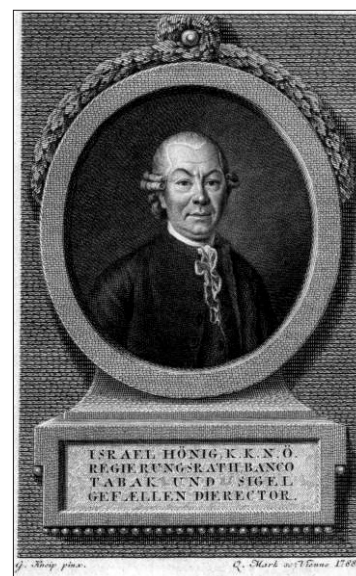
Období třetího říšského monopolu bylo nastoleno císařovnou Marií Terezií v letech 1764–1783. Na počátku získala nájem monopolu vídeňská křesťanská společnost Adam Dechau und Purkner, ale již

1 Pesach – často nazývaný „Svátek nekvašených chlebů“ nebo nesprávně a anachronicky „židovské velikonoce“. Je jedním z nejdůležitějších židovských svátků a zároveň jedním z nejstarších. Společně se svátky Šavu'ot a Sukot se řadí mezi tři poutní svátky, které se každoročně slaví a které připomínají vyjití z otroctví a cestu ke svobodě. Je svátkem osvobození židovského národa z tyranského zajetí a zároveň slavností probouzení půdy a země.

2 Tiš'a be-av (v překladu 9. av) je postní den. Je to jeden z nejsmutnějších dnů židovských dějin, neboť na tento den připadá hned několik tragických událostí. Ve druhém roce po odchodu z Egypta v tento den podle tradice odmítli Izraelité vstoupit do Kanaánu a byli potrestáni 40letým putováním na poušti. Hospodin měl tehdy určit tento den jako datum všech budoucích pohrom, které Izrael postihnou. Půst 9. avu je na téměř stejné úrovni přísnosti jako půst na Jom kipur. Trvá více než 24 hodin – od západu slunce do objevení hvězd. Nenosí se kožená obuv ani kožené doplňky, nestuduje se Tóra, nezdraví se, ani se neodpovídá na pozdrav. Při modlitbách je prikázáno od západu slunce do poledne následujícího dne sedět v hlubokém smutku na zemi nebo nízké stoličce (Divecký 2005).

3 Jom kipur – označovaný také jako Jom ha-kipurim, v českém překladu Den smíření. Mezi sefardskými Židy je Jom kipur nazýván jako den „trýznění duší“ a „očisty od hříchu“. Pripadá na 10. den měsíce tišri. Tento den je pro mnoho lidí jedním z nejvýznamnějších dnů v židovském kalendáři. Tento den totiž odpustil Bůh Izraeli zhotovení zlatého telete a tento den se také Abrahám obřezal a uzavřel tak smlouvu s Hospodinem. Tento den se připomíná dlouhým, více než 24 hodin trvajícím půstem a intenzivními modlitbami. Během Jom kipur, stejně jako ve svátek či na Šabat, je zakázána veškerá práce.

o rok později, po jejím krachu, byl monopol v českých zemích a Rakousku pronajat konsorciu z řad vzájemně spřízněných židovských obchodníků. Nejdůležitějšími postavami tohoto konsorcia byli bratři Hönigové původem z Chodové Plané, kteří však přesídlili do Vídně. Jedním z nich byl Israel Hönig (1724–1808), který si spolu s otcem a jedním z bratrů již r. 1752 pronajal na deset let tabákový monopol ve městech pražských. V průběhu sedmileté války se podílel na zásobování císařské armády různým zbožím a materiálem s takovým úspěchem, že mu Marie Terezie udělila v listopadu 1761 privilegium, na jehož základě se mohl přestěhovat do jakéhokoliv města v českých zemích, kde byla židovská obec, mohl zde postavit dům a provozovat obchod. Podobné výjimky ze svazujícího familiánského zákona byly na základě panovnického patentu udělovány již od r. 1731. Příklad I. Höniga kontrastuje s postupem Marie Terezie vůči Židům jako celé komunitě při tzv. druhé deportaci Židů z Prahy za jejich údajnou kolaboraci s Prusy v letech 1744–1748. Právě dobré vztahy Israela Höniga se dvorem napomohly k získání výše zmíněného monopolu v r. 1764. Roku 1770 rozšířila c. k. dvorská komora tento monopol na pět let také na Štýrsko, Korutany, Kraňsko, Gradišku, Terst a Rijeku. Roku 1773 konsorcium dosáhlo prodloužení monopolu v českých zemích a Rakousku o dalších deset let. Kontrakt jim vynesl téměř 1 800 000 zlatých, z čehož byla čtvrtina odvedena do státní pokladny. O čtyři roky později, r. 1777, se Israel Hönig stal na léta 1778–1784 spolunájemcem tabákového monopolu i v nově získané Haliči. Israel Hönig (von Hönigsberg) se stal vůbec prvním nepokřtěným židem povýšeným mezi šlechtice v habsburské monarchii (obr. 2). Roku 1784 pak převedl císař Josef II. monopol pod přímou správu státu, ve které již zůstal (Čapek 1947, 209–346). Pronájem státního monopolu však nepřinášel zisky pouze několika bohatým vídeňským obchodníkům, ale také množství dalších Židů po celé monarchii. Podepsané smlouvy totiž povolovaly společnosti mít vlastní úředníky zabývající se obchodem tabákem jako nájemci skladů (Taback Verleger) nebo jako prodejci – tzv. trafikanti (Taback-Trafikant), a to dokonce i v obcích, ve kterých měli Židé jinak pobyt zakázaný.

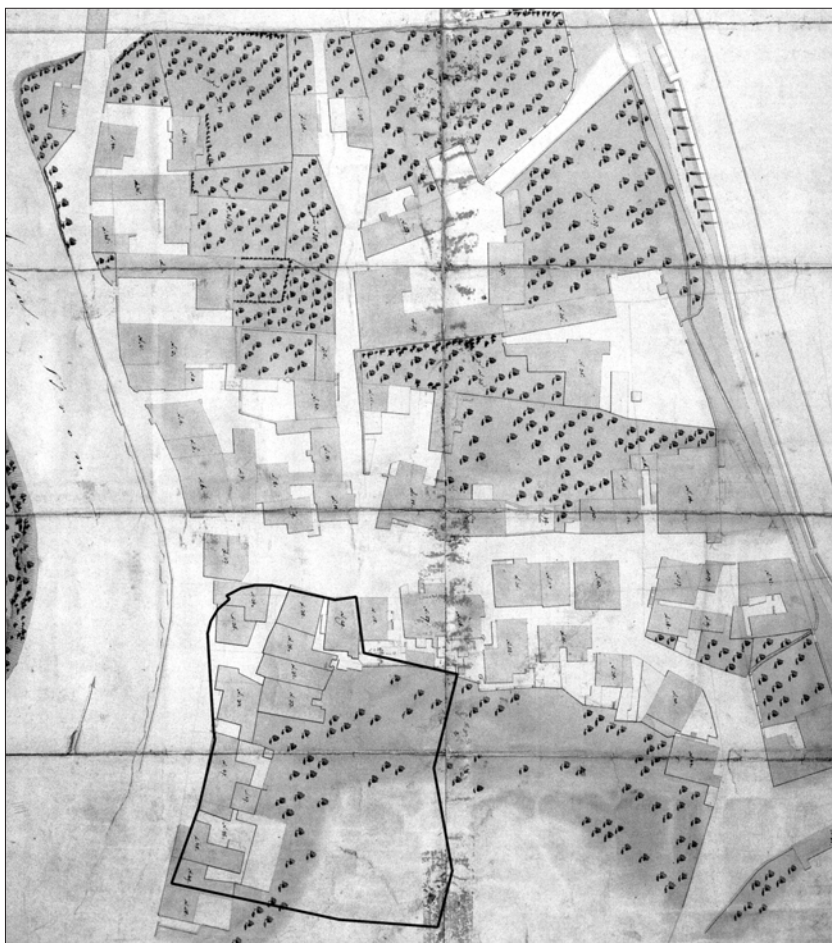

Obr. 2. Israel Hönig von Hönigsberg (zdroj: <http://www.bildarchiv.austria.at>)

STRUČNÁ HISTORIE LIBEŇSKÉHO ŽIDOVSKÉHO MĚSTA

Historie židovského osídlení v Libni se začala psát nejspíše v souvislosti s nařízeními Ferdinanda I. o vypovězení Židů z Prahy v letech 1541–1547 a 1557–1558. První písemná zmínka pochází z r. 1570 a jde o soupis židů usedlých na venkově, který nechala pořádit pražská židovská obec pro berní účely. Teprve roku 1592 však dovolil majitel panství Albrecht Bryknar z Brukštejna prvním židům, aby se zakupovali do vlastnictví na pozemcích a panských chalupách emfyteutickým právem s povinností odvádět vrchnosti „ouroční“ platy a robotní peníze. V tomto období vznikala první souvislá zástavba zhruba deseti domů po obou stranách Koželužské („Židovské“) ulice a vzniká zde také synagoga (obr. 3). Do tohoto nejstaršího období závěru 16. století až počátku 17. století spadá do plochy archeologického výzkumu pouze jediný dům č. XXIX (severovýchodní roh plochy; obr. 4).

Dalším důležitým mezníkem pro zdejší židovskou komunitu byl rok 1656, kdy jí tehdejší majitel Libně Jan Hartvig hrabě Nostic udělil významné výsady včetně privilegia vlastní samosprávy se zárukou právní ochrany vrchnosti. Potvrdil právo na zřizování vlastní synagogy, hřbitova a vykonávání náboženských obřadů a také na trvalé vlastnictví jimi postavených domů. V tomto období vzniká dům č. XXVI s koželužnou, a to právě z iniciativy hraběte Nostice. Roku 1662 kupuje celé libeňské panství Staré Město pražské (Hejtmánek 1896, 48). Podle záznamu v zemských deskách k tomu náležel poplužní dvůr u zámku s ovčínou, konírny a chlévy, jedním pastviskem, třemi lukami, nové i staré židovské domky, nově vystavěná barvírna i pila a dvě krčmy. Výrazný nárůst obyvatel pak židovské město zaznamenalo v souvislosti s velkou morovou ránou po r. 1680 a po požáru Prahy v r. 1689. Tyto události byly využity ke snahám o úřední redukci obyvatel v pražském židovském městě, což se projevilo právě v nárůstu obyvatel Libně (Pažoutová 2011, 130–139). V tomto období (po r. 1700) byly na pozemku spadajícím do plochy výzkumu vybudovány další čtyři kamenné domy (č. XXX–XXXIII, severozápadní část plochy, obr. 4). Z písemných zpráv zároveň víme o vzniku četných provizorních dřevěných domů a přístřešků, které poskytlý útočiště zmíněnému zvýšenému přílivu obyvatel. Podle záznamů z r. 1713

Obr. 3. Praha-Libeň. Plán libeňského Židovského města z r. 1838 s vyznačením plochy výzkumu (upraveno M. Vyšohlídem, převzato ze Semotanová 2006, mapa č. 61)

počet židů v Libni téměř dvojnásobně převyšoval počet křesťanů. Těch zde tehdy bydlelo 286, zatímco křesťanských obyvatel zde žilo něco málo přes 150 (*Hejtmánek 1896, 65*).

Největšího počtu obyvatel (766) dosáhl libeňské ghetto po tzv. druhé deportaci Židů z Prahy Marií Terezií v letech 1744–1748, a to za údajnou kolaboraci s Prusy během Války o rakouské dědictví (*Hejtmánek 1896, 131*). Toto období se zdá být kulminačním bodem ve vývoji libeňské židovské osady, po němž se již dále nerozšiřovala. V závěrečné třetině 18. století vznikají domy č. XXXIV a XXXV při ulici Voctářova. Těm v těchto místech předcházela lehčí dřevěná zástavba v podobě řeznických i jiných krámů. Areál židovského města byl původně vydělen ohradní zdí s brankami a strážním domkem.

V jižní polovině zkoumaného pozemku vyrostly ve stejném období tři domy (čp. 47–49) náležící již do křesťanské části osídlení Libně. Minimálně jeden z nich (čp. 47) však byl před polovinou 19. století zakoupen židovským majitelem. Zároveň však libeňské židovské město od 19. století postupně přestávalo mít charakter kompaktní židovské komunity a stávalo se sídlem chudých vrstev obyvatel bez rozdílu vyznání. Movitější židovští podnikatelé naopak zakupovali reprezentativnější nemovitosti mimo chátrající lokalitu. K tomuto vývoji výrazně napomohla emancipace židovského obyvatelstva z r. 1848, která umožnila svobodný pohyb osob i majetku (*Pěkný 1993, 98*). Špatný stavební stav domů byl umocněn sérií ničivých povodní v průběhu 19. století, které měly za důsledek nejen stržení mnoha domů, ale také zánik staré synagogy, kterou nahradila novostavba dosud stojící v blízkosti stanice metra Palmovka. Na části uvolněných nebo dříve vůbec nezastavěných pozemků vyrostla v závěru 19. století a na počátku 20. století továrenská zástavba (výrobní provozy, sklady, kanceláře, atd.). Nezadržitelný zánik původního židovského města pak pokračoval celé 20. století a dnes z něj zůstává pouze několik málo solitérních objektů. Židovská komunita jako taková setrvala v Libni až do druhé světové války, kdy zdejší obyvatelé sdíleli osud většiny evropských Židů a od r. 1941 byli deportováni do ghetta v Lodži a Terezíně, následně pak často do koncentračních táborů Osvětim a Treblinka (*Klenová 2011, 87–88*).

Mezi řemesly a živnostmi byly ve starším období 17. století zastoupeni především řezníci, honáci dobytka a obchodníci s dobytčím, ale také krejčí, ševci, bradýři, obchodníci s kořením a ovocem, opatrovnice dětí, vinopalové, prýmkař, kloboučník nebo dohazovačka. Koželužská výroba je písemnými

prameny doložena v jednom z námi sledovaných domů od 2. poloviny 17. století, nicméně archeologicky byla doložena na jiné ploše od 18. století (viz níže). Význam koželužských a jirchářských provozů stoupá v průběhu 19. století a vrcholí výstavbou továrenských provozů v jeho závěru.

Mimo plochu židovského města se nacházel starý židovský hřbitov, který nejspíše vznikl na počátku zdejšího židovského osídlení. Rozkládal se na ploše mezi Vojenovou ulicí, Baxovým (dnes Libeňským) mostem a bývalým nádražím Dolní Libeň. Jeho rozloha však byla zmenšena v 70. letech 19. století právě v souvislosti s výstavbou trati a nádraží a také v závěru 20. let 20. století v rámci úprav libeňského předmostí (pozemky odkoupeny od židovské obce), přičemž došlo k částečnému přemístění ostatků a kamenných náhrobků (Klenová 2011, 67–69). Poslední pohřeb zde pravděpodobně proběhl již r. 1892, a to v souvislosti se založením nového hřbitova ve vzdálenosti cca 1,5 km vzdušnou čarou na severovýchod od zdejšího židovského města. Definitivní zánik starého hřbitova pak nastal v 60. letech 20. století zasypáním zbylých dochovaných náhrobků navážkou (Biegel 1996, 138–139).

VÝSLEDKY ARCHEOLOGICKÉHO VÝZKUMU

Mezi ulicemi Voctářova a Koželužská byla postupně archeologicky prozkoumána poměrně rozsáhlá plocha o rozloze 4 200 m². Celoplošný archeologický odkryv proběhl v místech v minulosti intenzivně zastavěné části plochy při ulicích Voctářova a Koželužská (1 850 m²). V nádvorní části pozemku (2 350 m²) pak proběhl dohled při skrývce recentních navážek a následně dokumentace základových konstrukcí tovární zástavby z 19. a 20. století. Výzkum na pozemku dnes již stojícího administrativního centra Palmovka Park II (Metrostav, a. s.) pojmul celkem 11 historických parcel jihozápadní části židovského města, do kterých spadalo osm židovských domů (č. XXIX–XXXVI) a tři domy křesťanské (domy náležící již oficiálně do křesťanské části Libně, čp. 47–49; obr. 4). Archeologicky tak bylo prozkoumáno necelých 10 % zastavěné plochy bývalého židovského města (Vyšohlíd 2012a).

O strategii a rozsahu plošného výzkumu bylo rozhodnuto na základě zjišťovacího výzkumu, který proběhl na podzim r. 2011 (Vyšohlíd 2012b). Ruční rozebírání souvrství probíhalo po skrývce recentních terénů (do 1 m) do velmi rozdílných hloubek od 0,2 m až do 3 m, přičemž se zastavovalo na úrovni jemných písčitých náplav, které již neobsahovaly antropogenní příměsi v podobě zlomků keramiky, uhlíků nebo cihel. Plošný výzkum v místech zástavby při ulicích Voctářova a Koželužská proběhl v ortogonální síti sond o rozměrech 4 × 4 m.⁴ Ty byly rozebírány šachovnicovou metodou s postupnou půdorysnou dokumentací veškerých odkrytých situací a také kresebnou dokumentací vzniklých řezů terénem. V nádvorní ploše byly plošně dokumentovány konstrukce zaniklé tovární zástavby i další odkryté objekty mladšího novověku až subrecentu. Zpracovávání terénní dokumentace z tohoto výzkumu bude probíhat do konce r. 2014, a proto je nutné považovat zhodnocení výsledků výzkumu pouze za předběžné.

Neočekávaně byly zachyceny nejen situace spadající do období novověku, ale také situace starší. Takovým překvapením byl nález intaktně dochované cca 30 cm mocné vrcholně až pozdně středověké vrstvy, která obsahovala pouze keramické zlomky 13. až 15. století. Ta byla dochována na plošně omezeném prostoru (geomorfologicky vyvýšeném místě) v severozápadní části zkoumaného pozemku. Jednalo se nejspíše o zadní části pozemků (polnosti) náležících středověkým usedlostem při Rokytce, které patřily k hospodářskému zázemí libeňské tvrže.

Podle předběžných výsledků výzkumu se zdá, že zároveň s první výstavbou židovských domů v závěru 16. a na počátku 17. století byla část plochy výzkumu využita na těžbu zdejších jemných prachovitých náplav a na výrobní činnost související s výstavbou těchto domů. Na několika místech v severní části plochy výzkumu byla odkryta četná odpadní souvrství v podobě zlomků často přepálených cihel a prežů. Na dvou místech byly odkryty také zahluobené cihlové konstrukce, které nejspíše s touto výrobou souvisely. Zprvu se zdálo, že náplavové hlíny byly použity přímo pro výrobu cihel a prežů, nicméně experimentální výpal stavební keramiky z odebraných vzorků tuto možnost vyloučil. Četné nálezy vápencových kamenů, jejichž nejbližší přírodní zdroj se nachází ve vzdálenosti cca 6 km, svědčí o výrobě vápna (často kameny prošlé žárem), stejně jako stopy vrstviček vápna v několika objektech. Celá situace tak nejspíše odráží využití plochy pro zázemí výstavby nejstaršího jádra židovského města. Druhý doklad výrobní činnosti reprezentovaly provozy koželužské datované do 18. až 20. století.

4 Číslo sondy je tvořeno průsečíkem písmene a dvojmístné číslice uvedených po stranách zobrazené sítě (např. D01, A12, F20). Číslo stratigrafické jednotky pak bylo tvořeno číslem sondy a trojmístným číslem příslušné vrstvy, výplně či konstrukce. Těmito čísly jsou pak označeny také jednotlivé movité nálezy (např. D01-005, A12-101, F20-048).

Obr. 4. Praha-Libeň. Celkový plán výzkumu s vyznačenou sítí sond, základových zdí odkrytých archeologickým výzkumem a označením čp. jednotlivých domů

Starší situaci reprezentovala série čtyř dřevěných kádí zahluobených do země na dvoře při zdi jednoho z domů. Bukové kádě o průměru dna 0,8–0,9 m měly na dně cca 5 cm silný sediment vápna. Keramický materiál z jejich zásypu určuje dobu jejich existence a zániku do 18. století. Mladší doklad koželužské výroby pak představovaly cihlové jímky různých velikostí a hloubek obdélného a čtvercového půdorysu (často ve vzájemných superpozicích nebo propojené), kterých bylo odkryto okolo dvaceti. Jejich společným znakem byla vnitřní voděodolná cementová omítka a v mnoha z nich byly nalezeny usazeniny vápenitého charakteru. Tyto jímky bezesporu souvisely s provozem barvírny kůží a továrny na výrobu kožených rukavic rodiny Ecksteinů. Půdorys této stavby byl téměř v úplnosti odkryt v nádvorní části zkoumaného pozemku. Stavbou této továrny vyvrcholilo skupování objektů a scelování pozemků v režii této rodiny, probíhající od 70. let 19. století.

Historická zástavba kamenných domů na zdejších pozemcích postupně rostla a měnila se od počátku 17. století. Archeologický výzkum na většině míst probíhal po skrývce recentních terénů od úrovně podlah přízemí těchto domů. Zachytil tak především starší zahluobené situace (různé jámy, starší úrovně podlah, atd.). Celkem bylo odkryto pět sklepů náležících mladší fázi zástavby (spíše 18.–19. století). Prakticky v celé ploše výzkumu však byla odkryta souvrství a objekty spadající nejpozději do období 1. poloviny 17. století a předcházející tak mladší kamenné zástavbě 18. století. Nálezy svědčí o využití plochy při Voctářově (dříve Pobřežní) ulici ještě před výstavbou kamenných domů, jako místa vzniku dřevěných krámů, skladů či dalších provizorních budov.

Osada se nacházela v prostoru holocénní nivy Vltavy a Rokytky, tedy v místech jasně nevhodných k trvalému osídlení. Tomuto faktu odpovídaly i poměry zjištěné samotným výzkumem. Ve starší části holocénu vznikl v západní části plochy agradační val – protáhlá vyvýšenina souběžná s korytem řeky, na jehož povrchu se vyvinula půda, která byla využita již ve středověku. Její přítomnost zároveň na-

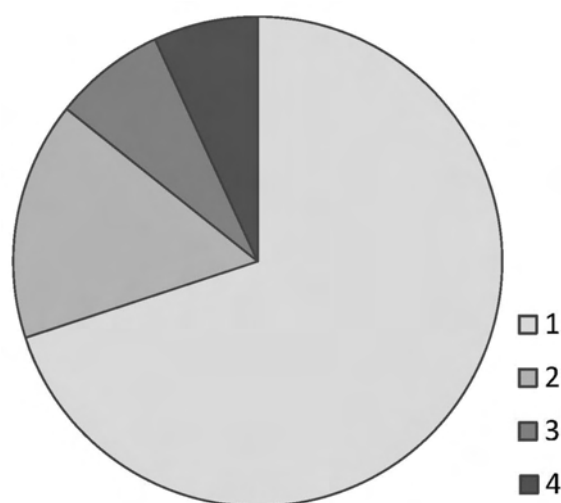
značuje jen výjimečné zaplavování tohoto valu (*Zavřel 2013*). Na dvou místech poté došlo k protržení valu a vytvoření koryt, kterými byla pravidelně zaplavována nivní sníženina mezi valem a okrajem nivy. Tato nivní deprese tak byla postupně zaplňována povodňovými náplavy a v mladším období tak postupně došlo i k překrytí dříve vytvořeného valu. V souvrství dokumentovaných profilů sond se tak nápadně střídaly vrstvy povodňových náplav s běžnými vrstvami sídlištních nečistot. O ničivých povodních svědčí nejen fotografie z Libně 19. století, ale i záplavy nejnovější, kde rozdíl mezi povrchem nejmladších na výzkumu dokumentovaných náplav a hladinou vody při záplavách v r. 2002 činí téměř 5,5 m. Bezprostřední blízkost jednoho z již zaniklých ramen Vltavy se však projevovala také v dalších faktorech. V průběhu výzkumu nebyly odkryty téměř žádné studny (až na dvě výjimky z 19. století) ani odpadní jímky. Řeka bezesporu sloužila nejen jako blízký vodní zdroj, ale také jako místo pro ukládání veškerého odpadu, který byl odplavován pravidelnými povodněmi, které místo postihovaly. V archeologických dokladech se tak například dochovalo jen málo kostěného odpadu po řeznických provozech doložených písemnými prameny. Permanentní přítomnost vody se nakonec odrazila i v architektuře samotných staveb. Část z nich reprezentovaly písemnou a plánovou dokumentací doložené domy s vnějším schodištěm do 1. patra, tak aby se do něj dalo dostat nezávisle na momentálně zaplaveném přízemí. Z celkem 11 odkrytých domů byly částečně podsklepeny jen čtyři domy, nicméně dva pouze drobnými sklípky. I tyto sklepy se musely potýkat s pravidelnými povodněmi, o čemž svědčily voděodolné cementové omítky, zdvojené pevné podlahy nebo vrstva povodňových náplav na dně jednoho z nezasypaných sklepů.

Celkem bylo vyzdvíženo téměř 200 000 movitých nálezů s převahou zlomků keramických nádob (téměř 130 000 ks) a kamnových kachlů (téměř 15 000 zlomků). Na jejich reliéfně zdobených čelních vyhrávacích stěnách můžeme nalézt výzdobu rostlinnými i figurálními motivy (podobizna Jana Fridricha, Ferdinanda I., šlechtický pár, lev, sfinga, andělci a putti) a nápisy. Mezi drobnými nálezy z barevných kovů můžeme jmenovat velké množství špendlíků, šatních háčků, knoflíků a náprstků, drobná knižní kování a přezky. Zajímavý byl nález osobního (řemeslnického) pečetidla, ale nalezen byl také drobný původně funkční model děla (hračka) nebo několik drobných kohoutků z píp. Obchodní činnost dosvědčují také nálezy olovené plomby na zboží, kamenného závaží se železným očkem, šesti lotových závaží k příručním vážkám, mistička k těmto vážkám a také jejich balanční třmínek. Unikátní soubor pak představuje zhruba 200 kusů mincí s převažujícími drobnými nominály 16.–18. století (*Militký 2012*).

NÁLEZY DÝMEK

Jak jsem se již zmínil v úvodu, bylo v průběhu výzkumu nalezeno celkem 203 zlomků dýmek. Fragmentsy troubelí tvořily plných 70 % nalezených zlomků dýmek (142 ks), přičemž většina troubelí byly nezdobené zlomky o délce do 5 cm. Zbylé nálezy tvořilo 32 hlaviček jednodílných keramických dýmek, 15 hlaviček dvojdílných keramických dýmek a 14 zlomků hlaviček trojdílných porcelánových dýmek (*obr. 5*). Hlavičky dýmek spolu se zdobenými zlomky troubelí tvořily poměrně zajímavý a reprezentativní soubor. Nálezové okolnosti těchto dýmek jsou velmi různorodé – od běžných sídlištních vrstev, přes výplně různých jam až po zásypy kanálů a dalších objektů. Menší část starších nálezů pochází z mladších souvrství, kam se dostala různými postdepozičními procesy, nicméně většina zlomků pochází z archeologických kontextů odpovídajících svým stářím stáří dýmek, které bylo autorem určeno na základě morfologie a výzdoby jednotlivých kusů. Nálezy dýmek tak spolu s dalšími drobnými nálezy (a samozřejmě mincemi) pomohly upřesnit dataci jednotlivých situací (stratigrafických jednotek), které jsou běžně datovány především na základě zlomků keramických nádob a kachlů.

Chronologicky nejstarší keramické dýmky reprezentují tzv. **jednodílné dýmky**, tedy ty, kde trou-

Obr. 5. Praha-Libeň. Graf znázorňující podíl jednotlivých druhů dýmek na celkovém nálezovém fondu dýmek z výzkumu (1 – zlomky troubelí jednodílných dýmek, 2 – hlavičky jednodílných dýmek, 3 – zlomky dvojdílných dýmek, 4 – zlomky porcelánových trojdílných dýmek)

bel a hlavička dýmky tvoří neoddělitelnou součást. Z dosavadních analýz větších souborů z archeologických výzkumů na území Prahy je zřejmé, že většinu produkce tohoto období u nás tvoří výrobky střeoevropské a kvalitnější výrobky ze vzdálených západoevropských výrobních center jsou zastoupeny spíše okrajově, i když v poměrně zajímavé škále (k celkovému vývoji na našem území stručně *Vyšohlíd 2009a*). Dýmky **střeoevropského výrobního okruhu** se vymykají jak svým tvarem a výzdobou, tak způsobem výroby odlišným od většiny ostatní západoevropské produkce období **17. století** až počátku 18. století. Nejstarší ze „střeoevropských“ dýmek jsou povětšinou datovány do přelomu 2. a 3. třetiny 17. století a zdá se, že závěr jejich produkce nepřekračuje výrazněji počátek 18. století. Jejich společným znakem je velmi specifický výrobní postup, kdy jsou hlavička a troubel dýmky vyrobeny zvlášť a spojeny až před výpalem. V západní výrobní tradici oproti tomu vzniká dýmka ve dvojdílném kadlubu jako jeden nedílný celek (*Vyšohlíd 2009c*, 967–970). Pro většinu dýmek našeho regionu je také typické více či méně liknavé zpracování, které se jistě odráželo v příznivé ceně těchto dýmek. Mezi typickými výrobními znaky můžeme jmenovat nepříliš dobře pročištěnou keramickou hmotu s hrubším ostřivem, četné otisky prstů na povrchu dýmek vzniklé při finálním zpracování výrobků, někdy také částečně setřenou reliéfní výzdobu, vrypy, křivé a nedbale tvarované troubele (*Kluttig-Altman – Kügler 2003; Kluttig-Altman 2013*).

Největší podíl mají v této široké skupině výrobků dýmky s patkou bez značky. Výška hlavičky těchto dýmek se pohybuje v rozměrech 28–35 mm a její maximální průměr je okolo 20 mm. Pro tyto dýmky je charakteristické reliéfní zdobení v podobě pásku radélkové výzdoby. V našich nálezech zcela převládají dýmky zeleně až zelenožlutě glazované, které byly nalezeny v počtu 15 kusů (*obr. 6:1–15*). Původně se jednalo o dýmky, které měly délku troubele maximálně 15–20 cm a u nichž byl glazován vnější povrch hlavičky a část troubele pouze do vzdálenosti okolo 3–5 cm od její patky (*obr. 6:14; 7:10*). Poměrně často však glazura pokrývá také horní okraj hlavičky a zasahuje do vnitřního prostoru spalovací komory, přičemž v některých případech její stěny pokrývá zcela. Motivy vyplňující výzdobné pásy jsou velmi rozmanité, nicméně nejčastěji byla v nálezech zastoupena výzdoba v podobě širší pásy ve spodní polovině hlavičky. Páska byla vyplněna palmetami (*obr. 6:1–8, 10*), květy se stonkem (*obr. 6:9*) nebo pouze širšími šikmými válečky (*obr. 6:11*). V drobném fragmentu byla nalezena také dýmka, kde byla páska vyplněna nápisem, z něhož se dochovala pouze tři písmena ...HCK... nebo ...ACK... (*obr. 6:12*). Jedná se o teprve druhý pražský nález obdobné jednodílné dýmky s opisem. První taková dýmka byla nalezena v průběhu výzkumu na náměstí Republiky v r. 2005. Hlavička dýmky byla v tomto případě sice dochována celá, nicméně vzhledem k částečnému setření výzdoby v průběhu její výroby, není ani u tohoto kusu nápis zcela čitelný (*Vyšohlíd 2007*, 280, Fig. 5:k; 282, Fig. 12:b). Dle dochovaných torz nápisů však můžeme soudit, že na obou kusech byl původně stejný nápis. Jediná dosud publikovaná podobná dýmka s identifikovaným nápisem byla nalezena při archeologickém výzkumu na Dominkánském náměstí ve Vratislavi (*Witkowska 1998*, 287). Dýmka zde nalezená nesla v pásku ve střední části hlavičky nápis 1672 C WIRFE(L). Je to jedinečný nález především vzhledem k dochovanému datu výroby (*Kluttig-Altman 2005*, 187, Abb. 13). Obecně vzato je poměrně četná také výzdoba v podobě širší pásy vyplněné mřížkou doložená na našem výzkumu ve dvou exemplářích (*obr. 6:13, 14*). Stáří jedné z dýmek bylo potvrzeno nálezem dobového falza krejcaru z 1. poloviny 17. století (*obr. 6:13*, výplň G18-009 jámy G18-010). Analogie k celé výše popsané skupině dýmek můžeme nalézt nejen na výzkumech v historickém jádru Prahy (*Čiháková – Müller 2013*, 137, obr. 20, 138, obr. 21; *Frolík – Žegklitz – Boháčová 1988*, 54; *Vyšohlíd 2007*, 280, Fig. 5:j, l; 282, Fig. 12:a, d; *Vyšohlíd 2009c*, 971, obr. 7:a–d), ale také např. ze zaniklé sklárny v Broumech (*Žegklitz 2007*, 163, Fig. 27:11). Větší množství takto zdobených (a nepoužitých) dýmek bylo nalezeno také v hornolužické Žitavě (*Kluttig-Altman 2013*, 297, Fig. 2), kam je teoreticky kladeno jedno z míst jejich výroby. Nebyly však nalezeny stopy dílny, výrobního zařízení nebo výrobního odpadu (*Kluttig-Altman – Mehler 2007*, 77). Vzhledem k poměrně četným nálezům těchto dýmek ve Slezsku, zvláště ve Vratislavi, můžeme uvažovat také o výrobě v tomto regionu (*Witkowska 1998*, 285–289, ryc. 2–4; *Witkowska 2003*, 229, ryc. 2:a, b). Jediný neglazovaný exemplář z této skupiny dýmek reprezentuje v našich nálezech výrazně používaná (zakouřená) hlavička ze sondy E05 (*obr. 6:16*). Ta byla nalezena (stejně jako zlomek zdobené troubele – *obr. 7:13*) ve výplni E05-027 drobné rýhy (kanálku) E05-028, která zaniká ve 2. polovině 17. století či na počátku 18. století. Ve výplni byl také nalezen denár Zikmunda III. Vasy z r. 1609. V obecné rovině nese méně exemplářů dýmek této skupiny výzdobu v podobě tenkého pásku v horní polovině či ve střední části hlavičky. V našich nálezech se jednalo o jediný glazovaný exemplář (*obr. 6:15*), jehož přesné analogie můžeme najít např. právě v polské Vratislavi (*Lisova 1983*, 127, ryc. 1:c).

Druhou skupinu dýmek z poměrně rozvětvené „rodiny“ střeoevropské produkce reprezentuje neglazovaná dýmka s patkou (*obr. 6:17*), která na této patce nese znak stylizovaného květu (růže)

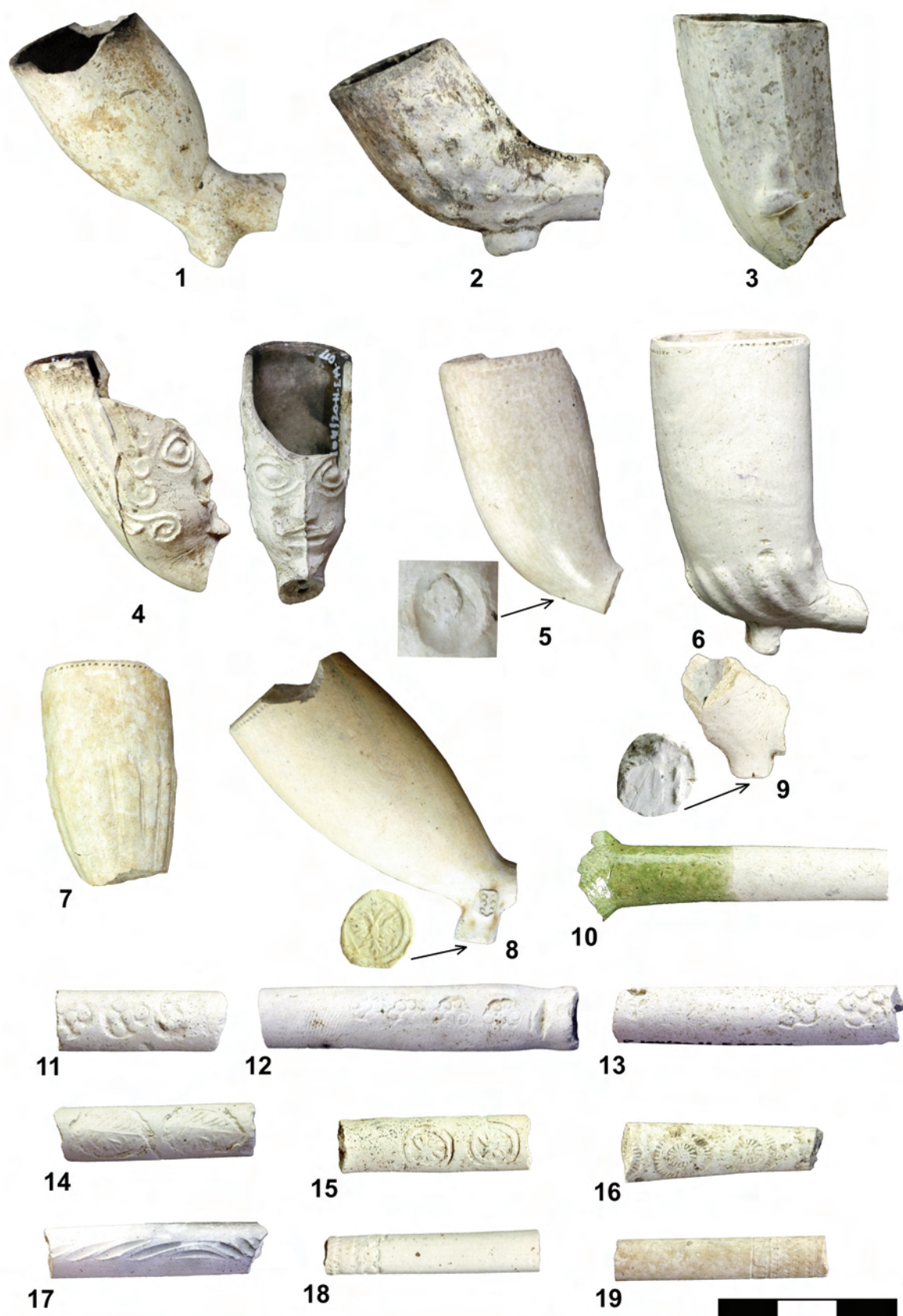

Obr. 6. Praha-Libeň. Jednodílné dýmky střeoevropského výrobního okruhu ze 17. století (1 – H18-011, 2 – G15-029, 3 – H16-063_002, 4 – G15-013, 5 – C01-015, 6 – H16-032, 7 – C06-014, 8 – H14-021, 9 – H17-021, 10 – G15-014, 11 – I15-016_002, 12 – G15-017, 13 – G18-009, 14 – D15-018, 15 – D15-029, 16 – E05-027, 17 – I18-008, 18 – E14-046)

v podobě šesti bodů okolo jednoho bodu středového. Stejná značka se pak objevuje také na povrchu hlavičky dýmky, a to na místě směrem ke kuřákovi. Přítomnost takto zdobených dýmek je potvrzena rovněž nálezy několika troubelí (*obr. 7:11–13*) s obdobnou značkou v sérii za sebou na horní části troubele. Původní dýmka tak nesla totožnou značku jak na patce a těle hlavičky, tak na horní části troubele, což potvrzuje např. nález obdobné dýmky z výzkumu ve Školské 15 na Novém Městě pražském z r. 2005. Tyto dýmky nemají opět analogii v západoevropské produkci, i když se obdobná značka s body (označovaná jako tudorská růže) objevuje zejména na anglických a holandských dýmkách. Jedna ze známých zahraničních analogií dýmky středoevropské produkce obdobné profilace i stejného výzdobného motivu pochází z publikovaných nálezů ze severopolského Stargardu, kde je však mylně považována právě za produkci holandskou (*Kwiatowski 2012*, 5, fot. 6). Druhou analogii můžeme najít v nálezu z německého Lipska, kde byla však na horní části troubele otisknuta značka pouze jednou a hlavička dýmky odpovídala výše popsané skupině dýmek s výzdobou v podobě širší pásky vyplněné mřížkou (*Kluttig-Altman 2005*, 23, Abb. 10; *Mehler – Kluttig-Altman 2007*, 72, Abb. 2:b). Stáří jedné z troubelí (*obr. 7:13*) bylo potvrzeno nálezem výše zmíněného denáru z r. 1609 (výplň E05-027 lineárního žlábků E05-028). Jediný mimopražský publikovaný nález z našeho území reprezentuje drobný zlomek troubele z Hradební ulice v Chrudimi (*Musil 2010*, 525, tab. III:5). Zlomek troubele se dvěma těmito značkami vedle sebe pochází také ze sklářské hutě v Reichenau v Dolních Rakousích (*Tarcsay 2008*, 260, 262, Abb. 201-M14/2). Na troubelích se často objevují i série značek s motivy listů (bukového a dubového). Z výzkumu pochází jediná troubel značená dvěma dubovými listy (*obr. 7:14*), která se však stylem provedení značky poněkud liší od běžně nalézané produkce (viz např. *Vyšohlíd 2009c*, 973, *obr. 9:a–e*). Středoevropskou produkci dýmek doplňují ještě další značky na troubelích s typickými vícenásobnými otisky v řadě za sebou, a to v podobě kruhových značek se středovými hvězdicemi (*obr. 7:15*) či paprskovitými soustřednými kruhy (*obr. 7:16*). Jistou podobnost v této výzdobě můžeme najít např. na troubelích nalezených v německém Halle (*Standke 2005*, 90, Abb. 3), v Lichtenštejnsku (*Frommelt – Mayr 1999*, 115) nebo ve městě Zug ve Švýcarsku, kde jsou však na troubelích z dýmek pálených do červeno-oranžových tónů (*Heege 2006*, 90, Taf. 13–18; *Heege 2007*, 107, Abb. 8:13–15). Celkový obraz středoevropské produkce doplňuje také drobný zlomek spodní části hlavičky dýmky s výraznou rytou a vtlačovanou výzdobou (*obr. 6:18*). Velmi podobná dýmka byla nalezena v průběhu výzkumu tras kanalizace v areálu zaniklého hradu v centru středočeského Buštěhradu (k výzkumu *Durdík – Jurina 2007*). Jednalo se o jednoduchou dýmku bez patky, která má výrazně zahnutou troubel směřující zprvu směrem dolů od hlavičky dýmky (něm. Rundbodenpfeife). Také tuto dýmku můžeme zařadit do 2. poloviny 17. století či počátku 18. století.

Nálezy několika dalších jednoduchých dýmek spadají svým původem také do širšího středoevropského prostoru, i když jejich bližší identifikace je poměrně obtížná, můžeme s jistotou říci, že nebyly vyrobeny v Holandsku. Jedná se o neglazovanou dýmku s patkou bez značky, která tvarově reprezentuje poměrně nekvalitní kopii západoevropské produkce (*obr. 7:1*). Morfologicky i stratigraficky byla datována do 2. poloviny 17. století. Druhým příkladem je také dýmka s patkou bez značky, jejíž hlavička je na bocích výrazně plasticky zdobena jednotlivými body, přičemž některé z nich jsou spojeny slabými liniemi a tvoří tak jakýsi stylizovaný rostlinný výzdobný motiv (*obr. 7:2*). Přímé analogie k této dýmce se mi dohledat nepodařilo, i když alespoň jistou podobnost snad můžeme hledat v části produkce bavorských dílen v 17. století (*Mehler 2010*). Další z nalezených dýmek reprezentuje opět specifický výzdobný motiv opakující se v nesčetných variantách na dýmkách po celé západní a střední Evropě (*obr. 7:4*). Jedná se o tzv. Jonas-Pfeife, tedy hlavičku dýmky v podobě mužské hlavy s vousy, která je pohlcována krokodýlem nebo rybou, do které je ztvárněna část troubele. V jiných variantách pak zaniká motiv výzdoby troubele do podoby ryby či krokodýla a troubel je často jen zdobena bohatším rostlinným reliéfním dekorem. V našem případě se jednalo pouze o větší část hlavičky, a výzdobný motiv troubele se tak nedá určit. Na dýmce v podobě hlavy muže s knírem a bradkou s obličejem rámovaným delšími vlnitými vlasy je dobře patrný technologický šev. Ten svědčí o výrobě dýmky ve dvojdielné formě a zároveň ukazuje na poměrně nedbalé finální zpracování tohoto kusu. Určení přesného místa výroby této dýmky je poněkud problematické, nicméně nebyla s největší pravděpodobností vyrobena v Nizozemí, ale v některém jiném západoevropském výrobním centru, nejspíše někde v Německu. Dýmka byla nalezena v odpadní jámě E19-012 s větším množstvím keramiky z 1. poloviny 17. století, nicméně ve stejné vrstvě (E19-011) byl také nalezen krejcar Leopolda I. z r. 1699 z mincovny v Opolí. Samotná dýmka náleзовé situaci odpovídá a byla vyrobena nejspíše ve 2. nebo 3. třetině 17. století. Do závěru 17. století snad můžeme zařadit také jednu z dvojdielných dýmek, o kterých se však zmíním později.

Jednoduché dýmky západoevropského výrobního okruhu ze 17. století v nálezech z libeňského města chybí. V tomto období dominovaly v prostoru západní kontinentální Evropy dýmky z holandských

Obr. 7. Praha-Libeň. Zlomky hlaviček a troubelí jednodílných dýmek ze 17. a 18. století (1 – C16-028_002, 2 – C16-028_001, 3 – H17-002_001, 4 – E19-011, 5 – C17-010, 6 – J16-032, 7 – I15-016_001, 8 – 7-040_7-043, 9 – I15-012, 10 – H16-063, 11 – F02-040, 12 – D06-011, 13 – E05-027_002, 14 – C1-skrývka, 15 – J16-014, 16 – D15-018, 17 – E06-012, 18 – G15-013, 19 – H17-002_002)

výrobních center. Své zlaté období však zažily dýmky s patkou se značkami především ve století následujícím. Na základě písemných a archeologických pramenů je jen ve městě Gouda (nejvýznamnějším výrobním centru) evidováno přes 1000 osobních značek jednotlivých výrobců (*Duco 2003; van der Meulen 2003*). Tradice značení dýmek se především díky holandským výrobkům velmi rychle rozšířila také do zbytku Evropy, což částečně souviselo se snahou o jejich kopírování a využití pověsti kvality holandského zboží a částečně také s rozvíjející se snahou o identifikaci vlastních výrobků. Pro období **18. století** již evidujeme v našich nálezech několik drobných zlomků troubelí, které bezpochyby do okruhu **západoevropské produkce** spadají (*obr. 7:18*). Tyto radélky zdobené troubele často nesou výzdobu v podobě pásků drobných trojúhelníků či perlovců. Relativně často se vyskytují také opisy, stejně jako v případě zlomku troubele ze sondy H17 (*obr. 7:19*). Ta nesla nápis KLARIS IN GOUDA, a je díky tomu blíže zařaditelná. Dýmka, jejíž fragment troubele se nám dochoval, byla vyrobena v holandské Goudě Jacobem Klarisem mezi lety 1730–1750.⁵ Hlavička této dýmky byla nejspíše vejčitě profilace, kvalitního provedení s leštěným povrchem a patkou, která nesla pravděpodobně drobnou kruhovou značku v podobě koše na vejce nebo mořské panny.⁶ Ostatní nalezené fragmenty jednoduchých dýmek již však nebyly vyrobeny v Holandsku (*obr. 7:5–9*). Tři exempláře reprezentují tzv. Rundboden Pfeifen, tj. jednoduché dýmky s patkou (či bez patky), které mají výrazněji zaoblenou spodní část hlavičky přecházející do troubele. První kus reprezentuje velmi kvalitní výrobek s leštěným povrchem a drobnou oválnou značkou ve spodní části hlavičky (*obr. 7:5*). Značku bohužel nelze blíže identifikovat, a určení provenience je tudíž obtížné; přestože se jedná o velmi kvalitní výrobek, nepochází s největší pravděpodobností z holandských dílen. Dýmka byla nalezena ve výplni C17-010 sloupové jámy C17-011 spolu s menším množstvím keramiky a především s půlkrejcarem Karla VI. z r. 1731. To plně odpovídá profilaci i velikosti dýmky, která je zařaditelná do 1. poloviny 18. století. Další z této skupiny nálezů reprezentuje dýmka s patkou bez značky s mušlovitým plastickým ztvárněním spodní části hlavičky (*obr. 7:6*). Stejně dýmky známe z historického centra Prahy (např. *Vyšohlíd 2007, 285, Fig. 16:I, j; Vyšohlíd 2009b, 84, obr. 2:c*) i Pražského hradu, ze zahraničí pak např. z německého Waldenburgu (*Standke 2003, 120, Abb. 2-Kat. Nr. 3*) či Leisnigu (*Mattuschka 2003, 117*). Náš nález pochází ze zasyplů 19. století (vrstva J16-032), což odpovídá její dataci do závěrečné třetiny 18. století až počátku 19. století. Poslední z dýmek této kategorie je často označována jako Rippenpfeife, a to díky svému plastickému žebrovaní v dolní polovině (případně dvou třetinách) hlavičky (*obr. 7:7*). Nálezy těchto dýmek jsou poměrně běžné, stejně jako u předchozího kusu, především v Německu a Polsku, ale několik jich pochází také z archeologických výzkumů na území Prahy (např. *Blažková-Dubská 2005, 144, tab. 5:1; Vyšohlíd 2007, 285, Fig. 16:e, h*). Jako místo jejich výroby je nejčastěji uváděna saská Grimma (*Kluttig-Altman 2009, 124, Abb. 3:18, 127; Standke 1997*), případně dolnosaský Uslar (*Heege 2003, 33, Abb. 14-Kat. Nr. 120*). Obdobné dýmky však byly bezesporu vyráběny také v polském (dříve pruském) Rostinu (*Witkowska 2005, 41, Abb. 2*). Tyto dýmky jsou rovněž datovány do závěrečné třetiny 18. století až počátku 19. století. V průběhu zjišťovacího výzkumu byla v sondě 4 (plocha domu čp. XXVIII) nalezena dýmka o délce hlavičky 4,8 cm a maximálním průměru 2,5 cm (*obr. 7:8*). Dýmka pochází z pruské dílny ve Sborovském (dnešní Polsko), kde byla zahájena výroba dýmek okolo poloviny 18. století (*Bilińska 2004, 287–291; Witkowska 1997, 64–67*). Hlavička dýmky je klasického trychtýřovitého tvaru vycházejícího z holandské produkce. Na boku patky je znak města Goudy, který na sborovském zboží reprezentuje snahu o využití pověsti holandské produkce. Na patce dýmky je znak dvojhavé orlice. Dýmka pochází z 2. poloviny 18. století. Posledního zástupce jednoduchých dýmek 18. století reprezentuje velmi drobný zlomek hlavičky dýmky s dochovanou patkou a značkou korunovaného písmene H (*obr. 7:9*). Tato značka je snad vůbec nejčastěji nalézanou (identifikovanou) značkou na patkách západoevropských jednoduchých dýmek z 18. století, a to nejen u nás, ale v celé střední Evropě. V Praze bylo nalezeno přes 10 dýmek ve značně rozdílných variantách ztvárnění této značky (korunované i nekorunované formě) i v kvalitě samotného výrobku. Značka byla používána jak v holandských výrobních centrech (Gouda, 's-Hertogenbosch, Hardegsen, Doornik), tak v Belgii (Andenne, Antverpy), Francii (St Omer) či Německu. Právě rozšíření jejího používání je tak nejspíše důvod i jejich relativně častých nálezů v našich archeologických situacích.

Do produkce **17. století** snad můžeme zařadit také jednu z nalezených **dvojdílných dýmek**. Jako dýmky dvojdílné jsou označovány ty dýmky, které tvořily krček a hlavička (většinou keramické) a oddělitelná troubel (kouřovod) z organického materiálu (nejčastěji ze dřeva). Vznik těchto dýmek spojujeme

5 Určení a dataci zlomku provedl Jan van Oostveen (Nizozemí), za což mu tímto děkuji.

6 Značka „koš na vejce“ (holandsky eiermand nebo eierkorf) byla tímto výrobcem používána po r. 1722 (dle *van Meulen 2003, 45*), resp. v letech 1722–1747 a 1749–1761 (*Duco 2003, 140*). Značka „mořská panna“ (holandsky meermin) byla využívána po r. 1745 (*van Meulen 2003, 36*), respektive v letech 1747–1749 (*Duco 2003, 137*).

Obr. 8. Praha-Libeň. Zlomky dvojdílných dýmek ze 17. až 19. století (1 – E06-014, 2 – C16-028_002, 3 – C02-045, 4 – C16-028_001, 5 – I15-009, 6 – E01-019, 7 – J16-033, 8 – B011-01_002, 9 – B011-01_001, 10 – I17-006, 11 – D15-005)

s oblastí Blízkého východu, odkud se technologie jejich výroby šířila (a postupně modifikovala) do oblasti Balkánu a také celého Středomoří. Dvojdílné dýmky byly vyráběny, stejně jako jednodílné dýmky západoevropské produkce, ve dvojdílných formách (ze dřeva, keramiky nebo kovu). V průběhu výzkumu bylo nalezeno 15 fragmentů těchto dýmek. Nejstarší z nich snad spadá ještě do závěru 17. století či do počátku století následujícího (*obr. 8:4*). Jedná se o fragment krčku zeleně glazované dýmky oranžové keramické hmoty, která je bohatě zdobena radélkovým vtačovaným dekorem v podobě jednotlivých linií „ratolestí“ a perlovcem na manžetě (zesílení) krčku (celková délka dýmky je 5,7 cm). Dýmka pochází ze stejné vrstvy (C16-028), jako jednodílná dýmka (*obr. 7:2*) a jako drobný fragment dvojdílné dýmky (*obr. 8:2*). Tato vrstva je datována do 2. poloviny 17. století až počátku 18. století. Velmi drobnou dvojdílnou dýmku představuje fragment na *obr. 8:1*. Byl nalezen ve vrstvě E06-014, datované keramickým materiálem do 19. století, nicméně dýmka samotná je bezpochyby starší. Přímé analogie se mi dohledat nepodařilo, ale obdobnou výzdobu kruhovými kolky v podobě rozet můžeme najít např. na dýmce nalezené v areálu mešity Ali-Gaza v Babadagu v dnešním Rumunsku (*Costea – Stănică – Ignat 2007*, 342, 351, Pl. III:6). Jednalo se o dýmku bílošedé barvy datovanou do **18. století**, což by mohlo odpovídat i námi nalezenému zlomku. Poslední z dvojdílných dýmek 18. století reprezentuje téměř celý dochovaný kus dýmky s hlavičkou tulipánovité profilace. Ve své spodní polovině je tato světlá hnědo-červená dýmka plasticky zdobena. Takto profilované dýmky jsou datovány do 18. století a byly vyráběny na území Uher a Osmanské říše (*Kondorosy 2008*, 345; *Ridovics 2009*, 67).

Zbývající nálezy dvojdílných dýmek již můžeme datovat do průběhu **19. století**, kdy došlo k prudkému rozvoji výroby dvojdílných dýmek zejména v Uhrách. Na Slovensku vzniklo věhlasné centrum výroby v Banské Štiavnici, později také např. v Nitře a Podrečanech (*Bielich – Čurný 2009*), v Maďarsku pak především v Zadunají – ve městech Debrecén, Pápa, Bonyhád, Körmend nebo Vasvár (*Haider – Orgona – Ridovics 2000*). Právě z těchto manufaktur k nám byly dýmky dováženy nejčastěji. V našich nálezech se jedná o zlomek krčku hnědo-oranžové dýmky s plastickou výzdobou v podobě ratolesti na obou bocích krčku (*obr. 8:5*). Na dýmce jsou špatně patrné skvrny tmavě hnědé glazury. Její konkrétní provenienci jsem bohužel nebyl schopen určit. Dýmka byla nalezena v odpadní vrstvě z 19. století. Další fragment krčku dvojdílné dýmky nese na boku částečně dochovaný kruhový kolek s erbem (*obr. 8:6*). Na povrchu světle hnědo-oranžové dýmky jsou stopy po jasně červené hlince. Zhruba stejně velký a prakticky zcela totožný fragment (rovněž se stopami červené hlíny) byl nalezen během výzkumu na náměstí Republiky v Praze (*Vyšohlíd 2011*, 77). Tento zlomek nesl část oválného kolku s opisem Körm..., který ho jasně přiřazuje k zadunajskému výrobnímu centru v Körmendu. Z tohoto důvodu se můžeme domnívat, že rovněž zlomek dýmky z libeňského židovského města pochází z dílen v tomto městě nedaleko rakouských hranic (*Nagy 2000*, 54). Také další nález nás zavádí do tohoto výrobního centra. V úplnosti dochovaný krček dýmky a spodní partie její hlavičky tmavé šedo-černé barvy reprezentuje svým tvarem typický výrobek vycházející z banskoštiavnické produkce (*obr. 8:7*). Na boku krčku dýmky byl rozpoznán obdélný kolek s opisem HIRSCH IN KÖRMEND. Jednalo se o Joachema Hirsche, výrobce dýmek židovského původu, který působil v Körmendu před polovinou 19. století. Dýmka byla nalezena ve výplni jámy (J16-034) se stavební sutí, která nejspíše souvisela s rozsáhlými stavebními úpravami na části pozemku ve 2. polovině 19. století. Další dva drobnější fragmenty dýmek jsou opět světlejších červeno-hnědých tónů. Jedná se o zlomek válcovité na povrchu nezdobené hlavičky (*obr. 8:8*) a o drobný zlomek hlavičky s plastickým žebrováním (*obr. 8:9*).

Poměrně zajímavým nálezem byla téměř celá dochovaná dýmka bílo-šedé keramické hmoty ošetřená na povrchu tmavě červeným nátěrem (*obr. 8:10*). Jednalo se o tvarově spíše netradiční dýmku, jejíž povrch byl bohatě reliéfně, avšak díky stavu dýmky poměrně nezřetelně, zdoben. Hlavním motivem byly polopostavy muže a ženy, vždy ve dvojici na bocích hlavičky dýmky. Snad se mohlo jednat o svaatební motiv.

Posledním zástupcem dvojdílných dýmek je fragment (*obr. 8:11*) dýmky typu Café (Kaffeehaus Pfeife). Tyto dýmky byly ve velké oblibě především v závěrečné třetině 19. století a na počátku 20. století a jejich název je odvozen od častého využití těchto dýmek v kavárnách středoevropských měst, kde byly hostům půjčovány. Šlo o běžné sériově vyráběné dýmky bílé až světle šedé barvy, které však byly velmi bohatě plasticky a především poměrně různorodě zdobeny, což jim dodávalo poměrně atraktivní vzhled. Většinu produkce reprezentovaly dýmky s hraněnou šestibokou (případně osmibokou) hlavičkou, ale část výrobků představovaly hlavičky válcovité mírně oválného průřezu nebo dýmky bohatěji plasticky tvarované. Také nalezený fragment pochází z hlavičky oválného průřezu. Stěna dýmky je zdobena svislými provazci a je pravděpodobné, že byla vyrobena v nedalekém Kolíně, což bylo místo jejich výroby v Čechách, nicméně nám o zdejší produkci chybí detailnější informace. V Praze na náměstí Republiky byla nalezena dýmka analogická k našemu zlomku, která nesla na boku krčku nápis KOLIN

(*Vyšohlíd 2009c*, 983, obr. 21:e, 985, obr. 22:k; *Vyšohlíd 2011*, 86, obr. 8). V nálezech pak existují tvarově i výzdobou srovnatelné dýmky s opisy MAHLER (jméno výrobce pro zmíněný středočeský Kolín) nebo HONI IPAR (maďarsky „domácí průmysl“; *Harman – Šteffek 2008*, tab. XXII). Podobné dýmky se tedy bezesporu vyráběly i v mnoha dalších dílnách např. v Uhersku.

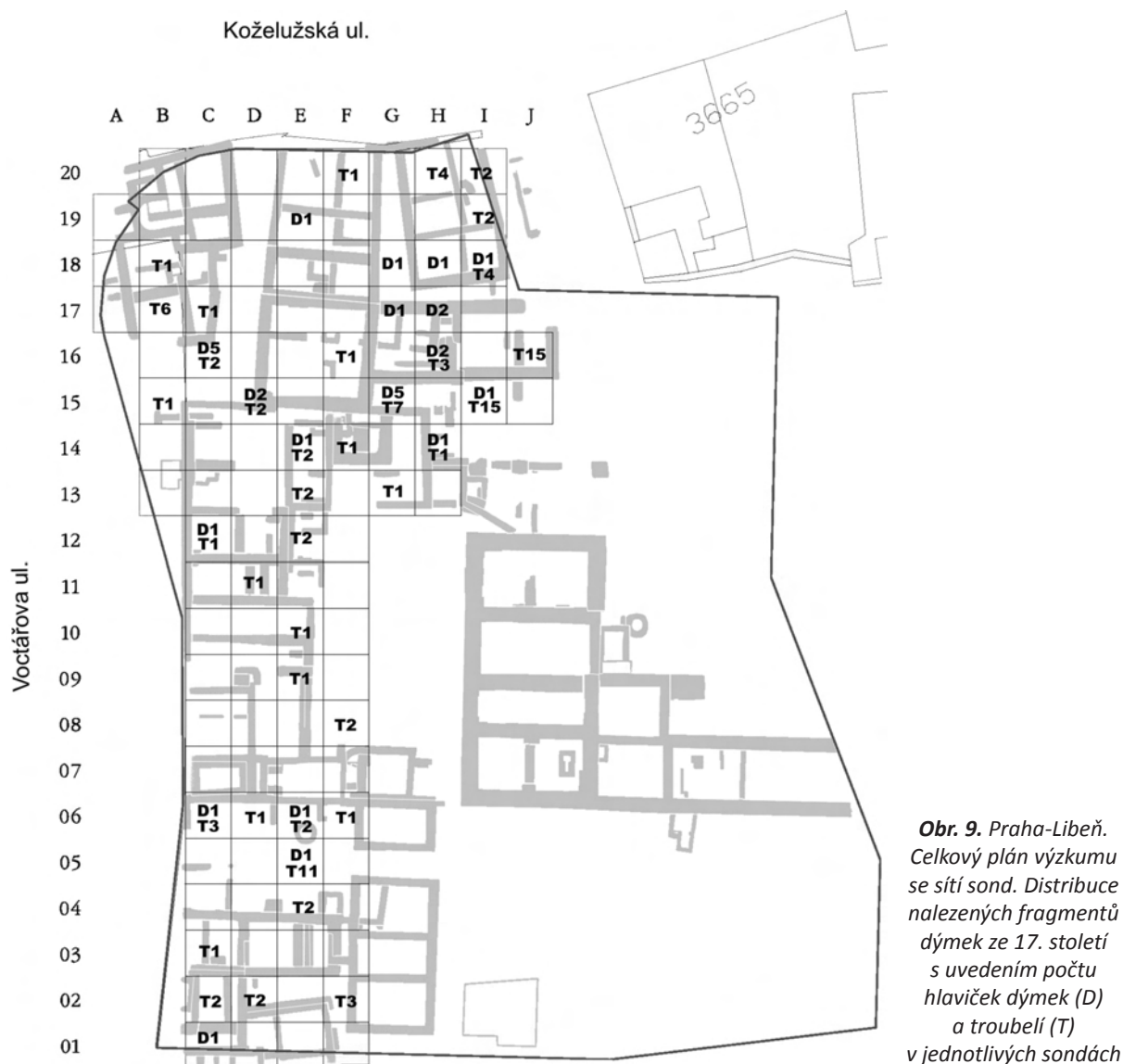
Jak již bylo zmíněno v úvodu této kapitoly, bylo nalezeno také 14 zlomků **třídílných porcelánových dýmek** spadajících **do 2. poloviny 19. století až počátku 20. století**. Většina nalezených fragmentů hlaviček dýmek i odléváků nebyla nijak zdobena, část byla zdobena malováním. Mezi fragmentárně zachycenými a identifikovatelnými motivy převažovaly přírodní scenérie, motiv lovu (jelen stržený loveckými psy) či zobrazení ženy.

ANALÝZA NÁLEZOVÉ SITUACE A CELKOVÉ ZHODNOCENÍ NÁLEZŮ

Soubor dýmek nalezených v průběhu archeologického výzkumu části zaniklého židovského města představuje poměrně reprezentativní průřez vývojem dýmkařské keramické produkce od jejich počátků až do 20. století. Spektrum nálezů také poměrně dobře odpovídá dosud zpracovaným větším nálezovým celkům z archeologických výzkumů na území Prahy. V 17. století na našem území zcela dominují dýmky jednodílné, v 18. století se častěji objevují také dýmky dvojdílné, které naopak zcela dominují v průběhu 19. století, kdy se v jeho druhé polovině šíří i produkce porcelánových dvojdílných a trojdílných dýmek. V průběhu 17. století pak v našich zemích výrazně převládají levnější dýmky středoevropské produkce a spíše okrajově je zastoupeno dražší západoevropské (holandské) zboží, které se však pravidelně v nálezech z centra Prahy objevuje. Poměrně zajímavý rozdíl od nálezových souborů z centra Prahy představuje v našem případě právě úplná absence starší západoevropské produkce 17. století, která nejspíše odráží perifernost zkoumané lokality ležící mimo území tehdejší Prahy. Drahé holandské dýmky se tak logicky objevovaly častěji v rukou movitých měšťanů, šlechticů nebo bohatších cizinců, kteří do Prahy přicestovali. V několika exemplářích se na našem výzkumu západoevropské jednodílné dýmky objevují až v průběhu 18. století. Hojně jsou naopak zastoupeny výrobky specifické středo-evropské produkce 17. století, tj. jednodílné dýmky, u nichž uvažujeme o výrobě na území Saska, Čech nebo Slezska. Právě se Slezskem a také dalšími částmi tehdejšího Polska mohla mít zdejší židovská komunita intenzivní vztahy. Usuzujeme tak na základě analýzy poměrně početného souboru nalezených mincí. V průběhu výzkumu jich bylo nalezeno celkem 200 kusů, a to ze 16. až 19. století, přičemž ze 17. století pocházelo cca 110 mincí. Plných 20 kusů pak pocházelo ze slezských mincoven (Olešnice, Vratislav, Lehnice-Břeh, Opolí, Nisa, Těšín a Skočov) a dalších 32 pocházelo z dalších mincoven na území dnešního Polska (Krakov, Všov, Poznaň, Bydhošť, Gdaňsk). Tato poměrně neobvyklá koncentrace drobnějších mincí může indikovat těsnější obchodní vztahy s územím Slezska a dalších dnes již polských regionů v průběhu 17. století. Vzhledem k početnému zastoupení honáků, obchodníků s dobyt看em a košer řezníků mezi obyvateli libeňského židovského města se nabízí možnost interpretace přítomnosti těchto mincí díky např. dálkovému obchodu s dobyt看em. V případě uvažované produkce těchto dýmek ve Slezsku se tak nabízí vysvětlení, že si tyto dýmky kupovali někteří libeňští židé právě tam při svých cestách za obchodem. Pravdou však je, že vzhledem k množství jejich nálezů na území Prahy se tyto dýmky, v případě že byly skutečně vyráběny na území Slezska, musely dovážet jako zboží určené k prodeji na zdejších trzích. Nálezy těchto dýmek z centra Prahy pak nijak se židovskou komunitou nesoouvisejí. Čistě hypoteticky se však mohli na dovozu těchto dýmek do Prahy podílet také židovští obchodníci z Prahy, kteří se v tomto období (písemnými prameny doloženo pro 60. léta 17. století) významně podíleli na obchodu s tabákem v českých zemích. Ten již mohl být spojen právě s obchodem s dýmkami, což máme z písemných pramenů potvrzeno pro pozdější období počátku 18. století.⁷

Samotná analýza distribuce nálezů dýmek na ploše výzkumu nepřinesla žádnou zásadní informaci. Zlomky hlaviček a troubelí jednodílných dýmek ze 17. století (tedy té nejzajímavější a nejstarší části dýmkařské produkce) se koncentrovaly především v jeho severní (v severovýchodní) a jižní části (*obr. 9*). V jižní části plochy výzkumu spadaly nálezy do ploch parcel již oficiálně křesťanských domů, které zde však vyrostly až v průběhu pokročilého 18. století. Dýmky tedy pocházejí z nálezových situací, které

⁷ Dne 10. října 1701 byl vydán patent císaře Leopolda I. určený pro celou říši a je zajímavý především tím, že poprvé zahrnuje nejen oba druhy tabáku (ke kouření i šňupání), ale také výrobu a obchod s dýmkami. V článku 12 a 13 se uvádí, že dýmky vyrobené hrnčíři a jinými, komorou oprávněnými osobami, budou označovány „zvláštním znamením“. Otázkou samozřejmě zůstává, zda byl v tomto směru patent uveden v život. Ukazuje nicméně existující snahu o ovládnutí a sjednocení prodeje tabáku i kuřáckých potřeb.

Obr. 9. Praha-Libeň. Celkový plán výzkumu se sítí sond. Distribuce nalezených fragmentů dýmek ze 17. století s uvedením počtu hlaviček dýmek (D) a troubelí (T) v jednotlivých sondách

předcházely vzniku zdejší kamenné zástavby. Tyto aktivity nejsou dosud přesně analyzovány, ale nejspíše často reprezentovaly starší provizorní dřevěnou zástavbu, jejíž charakter však nejsme schopni blíže identifikovat (dřevěné boudy, skladiště, krámy, provizorní příbytky). Stejně je tomu ostatně i na většině ostatní zkoumané plochy, kde dýmky také často pocházejí ze situací, které předcházely postupně budované kamenné zástavbě.

Naprostá většina nálezů dýmek pochází z kvalitně dochovaných a dobře dokumentovaných archeologických situací, kde byla dobře ověřitelná datace dýmek (na základě jejich podoby, výzdoby a morfologie) v kontextu jednotlivých stratigrafických souvislostí a s dalšími movitými nálezy z příslušných stratigrafických jednotek (vrstvy, výplně objektů). Takto publikované soubory z jednotlivých výzkumů mohou přispět k rozvoji celkového obrazu vývoje keramických dýmek a jejich užití na našem území v průběhu 17. až 20. století.

PRAMENY A LITERATURA

Biegel, R. 1996: Židovské osídlení v Libni, Zprávy památkové péče 56/4, 136–140.

Bielich, M. – Čurný, M. 2009: Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. In: J. Žegklitz (ed.), Studies in Post-medieval Archaeology 3. Prague, 337–362.

- Bilińska, A. 2004: Nowożytnie fajki z badań na Starym Mieście we Wrocławiu, *Wratislavia Antiqua* 6 (Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych), 285–292.
- Blažková-Dubská, G. 2005: Výzkum v prostoru Prašného mostu na Pražském hradě v roce 2001, *Castrum Pragense* 6, 125–144.
- Costea, I. – Stănică, A. – Ignat, A. 2007: Pipe de lut descoperite la Badabag, *Peuce S. N. V.*, 335–362.
- Čapek, A. 1947: *Tabák v Čechách*. Praha.
- Čiháková, J. – Müller, M. 2013: Hygienické zázemí koleje theatinů v Thunovské ulici na Malé Straně, *Staletá Praha* 2013/2, 120–184.
- Divecký, J. 2005: *Židovské svátky: Kalendář od Pesachu do Purimu*. Praha.
- Duco, D. H. 2003: *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Durdík, T. – Juřina, P. 2007: První regulérní výzkum areálu zaniklého hradu v Buštěhradu. In: *Archeologické výzkumy v Čechách 2006. Zprávy České archeologické společnosti – Supplément* 68. Praha, 55.
- Frolík, J. – Žegklitz, J. – Boháčová, I. 1988: Kanovníká ulice (Canons' Street) No. 73, *Castrum Pragense* 1, 43–56.
- Frommelt, H. – Mayr, U. 1999: Tonpfeifenfunde aus dem Fürstentum Liechtenstein. In: M. Schmaedecke (ed.), *Tonpfeifen in der Schweiz. Archäologie und Museum* 40. Liestal, 111–115.
- Gilman, S. L. 2006: Židé a kouření. In: S. L. Gilman – Z. Xun (edd.), *Příběh kouře. Člověk a kouření od úsvitu dějin až po současnost*. Praha, 318–325.
- Haider, E. – Orgona, A. – Ridovics, A. edd. 2000: *The History of the Hungarian Pipemaker's Craft. Hungarian History Through the Pipemaker's Art* (Katalog k výstavě Balatoni Museum–Keszthely, Déri Museum–Debrecen a Hungarian National Museum–Budapest). Budapest.
- Harman, M. – Šteffek, J. 2008: Fajka velebená, fajka zatracovaná. Tlmače.
- Heege, A. 2003: Tonpfeifen aus Einbeck, Niedersachsen, Knasterkopf 16, 11–68.
- Heege, E. R. 2006: Aus der Frühzeit des Tabakrauchens. Tonpfeifen des 17.–19. Jahrhunderts im Kanton Zug, *Tugium* 22/2006, 75–94.
- Heege, E. R. 2007: Tonpfeifen des 17.–19. Jahrhunderts im Kanton Zug (Schweiz), Knasterkopf 19, 100–115.
- Hejtmánek, L. 1896: *Libeň. Historický nástin*. Karlín.
- Klenová, D. 2011: *Židovská náboženská obec Praha VIII – Libeň za první a druhé republiky*. Nепublikovaná diplomová práce obhájená na FF MU v Brně.
- Kluttig-Altman, R. 2005: Tonpfeifenfunde im südlichen Ostseeraum und in Schlesien – Erste Ergebnisse einer internationalen Ausstellung im Ostpreußischen Landesmuseum Lüneburg, Knasterkopf 18, 18–26.
- Kluttig-Altman, R. 2009: Rauchzeichen über Kamenz. Die Tonpfeifen der Türmer zu St. Marien, Knasterkopf 20, 121–129.
- Kluttig-Altman, R. 2013: New Technologies in the Manufacture of Clay Tobacco Pipes in Central Europe. In: N. Mehler (ed.), *Historical Archaeology in Central Europe, The SHA Special Publication No. 10*, Rockville (US), 295–303.
- Kluttig-Altman, R. – Kügler, M. 2003: Bewegung in Sachsen. Ein Beitrag zur Emantipation der deutschen Tonpfeifenforschung, Knasterkopf 16, 88–98.
- Kluttig-Altman, R. – Mehler, N. 2007: Die Emanzipation der deutschen Tonpfeifenforschung (Frühe deutsche Tonpfeifenproduktion im 17. Jahrhundert), *Archäologie der frühen Neuzeit – Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* 18, Paderborn, 71–80.
- Kondorosy, S. 2008: A szegedi vár pipái I, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Ethnographica* 6, 331–364.
- Kwiatowski, K. 2012: Ulotna historia. Fajki gliniane z badań w Stargardzie. Stargard.
- Lisowa, E. 1983: Zbiór fajek odkrytych podczas badań ratowniczych na trasie W–Z we Wrocławiu, *Silesia Antiqua* 25, 125–138.
- Mattuschka, G. 2003: Pfeifenbäckerei in Leisning, Knasterkopf 16, 117.
- Mehler, N. 2010: Tonpfeifen in Bayern (ca. 1600–1745). *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. Beiheft* 22. Bonn.
- Meulen, J. van der 2003: *Goudse pijpenmakers en hun merken*. Leiden–Gouda.
- Militký, J. 2012: Numismatický posudek k souboru mincí objevených při archeologickém výzkumu na lokalitě: Praha 8, Palmovka Park II. Praha. *Archiv Archaia Praha*, o. p. s.
- Musil, J. 2010: Soubor raně novověkých hlíněných dýmek z Hradební ulice v Chrudimi. In: *Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám*. Praha, 509–526.
- Nagy, Z. 2000: Transdanubian Pipe Manufacturers Associated with Selmecebánya. In: E. Haider – A. Orgona – A. Ridovics (edd.), *The History of the Hungarian Pipemaker's Craft. Hungarian History Through the Pipemaker's Art*. Budapest, 45–55.
- Pažoutová, J. 2011: „Francouzský“ požár Prahy (1689). Praha.
- Pěkný, T. 1993: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha.

- Ridovics, A. 2009: Hungary (including former territories), in: D. A. Higgins (ed.), *Journal of the Academie Internationale de la Pipe*, Vol. 2 (Part I: National Clay Pipe Summaries), 65–73.
- Semotanová, E. ed. 2006: *Historický atlas měst České republiky, svazek č. 14, Praha-Libeň*. Praha.
- Singer, I. – Alder, C. edd. et al. 1901–1906: *The Jewish Encyclopedia*. New York. (The unedited full-text of the 1906 Jewish Encyclopedia: <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/14416-tobacco>).
- Standke, B. 1997: Zur Tonpfeifenbäckerei im sächsischen Grimma, *Knasterkopf* 10, 1–51.
- Standke, B. 2003: Zur Tonpfeifenbäckerei in Waldenburg (Altstadt), *Knasterkopf* 16, 118–130.
- Standke, B. 2005: Ein Tonpfeifenfund in Halle, *Knasterkopf* 18, 87–96.
- Tarcsay, K. 2008: Frühneuzetliche Glasproduktion in der Herrschaft Reichenau am Freiwald, Niederösterreich, *Fundberichte aus Österreich Materialhefte, Reihe A, Band 19*. Wien.
- Vyšohlíd, M. 2007: Finds of clay tobacco pipes from Náměstí Republiky in Prague's New Town. In: J. Žegklitz (ed.), *Studies in Post-medieval Archaeology 2*. Prague, 275–304.
- Vyšohlíd, M. 2009a: Bohemia. In: D. A. Higgins (ed.), *Journal of the Academie Internationale de la Pipe*, Vol. 2 (Part I: National Clay Pipe Summaries), 23–32.
- Vyšohlíd, M. 2009b: Keramické a porcelánové dýmky z Malé Strany, *Staletá Praha* 25/2, 81–87.
- Vyšohlíd, M. 2009c: Keramické dýmky v archeologických nálezech a jejich vypovídací možnosti, *Archeologie ve středních Čechách* 13, 965–1000.
- Vyšohlíd, M. 2011: Dvojdílné keramické dýmky 17.–19. století z archeologických nálezů v Čechách. In: *História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku*. Levice, 71–88.
- Vyšohlíd, M. 2012a: Archaeological Investigations in the Former Jewish Town in Prague 8 – Libeň (16th–20th centuries), *The Society for Historical Archaeology Newsletter* 45/2, 27–29.
- Vyšohlíd, M. 2012b: Nálezová zpráva o provedení zjišťovacího archeologického výzkumu před výstavbou administrativního centra „Palmovka Park II“ při ulicích Voctářova a Koželužská, na parcelách č. 3655, 3656, 3658/1, 3658/2, 3659/1–6, 3660, 3666, 3657 a 3959/20 v katastrálním území Libeň (Praha 8). *Archiv NZ Archaia Praha*, o. p. s., č. j. 157/12.
- Witkowska, T. 1997: Die preußischen Tonpfeifenmanufakturen Rostin und Sborovsky auf dem heutigen Gebiet Polens. Ein Bericht über die archäologischen Untersuchungen, *Knasterkopf* 9, 58–68.
- Witkowska, T. 1998: Fajki z badań archeologicznych na placu Dominikańskim we Wrocławiu, *Silesia Antiqua* 39, 283–336.
- Witkowska, T. 2003: Fajki z posesji przy Zaułku Kocim na placu Dominikańskim we Wrocławiu, *Śląskie sprawozdania archeologiczne* 44, 227–234.
- Witkowska, T. 2005: Der Handel mit Rostiner Tonpfeifen aufgrund archäologischer Funde, *Knasterkopf* 18, 39–42.
- Zavřel, J. 2013: Praha 8 – Libeň, ul. Voctářova a Koželužská, Palmovka park II. Vyhodnocení geologických poměrů archeologické lokality. Praha. *Archiv Archaia Praha*, o. p. s.
- Žegklitz, J. 2007: Renaissance glasswork in Broumy. In: J. Žegklitz (ed.), *Studies in Post-medieval Archaeology 2*. Prague, 145–180.
- Županič, J. 2006: Židovská šlechta v předbřeznovém Rakousku, *Časopis Národního muzea – řada historická* 175, 97–122.

CLAY TOBACCO PIPES FROM THE FORMER JEWISH TOWN IN PRAGUE-LIBEŇ

The archaeological excavation of part of the former Jewish town in Prague-Libeň was carried out at the turn of 2011/2012. It was an extensive areal excavation which included about 10% of the original area of the former Jewish ghetto, which was part of the village of Libeň situated to the northeast of the historic heart of the city of Prague. The Libeň Jewish town developed slowly, from the second half of the 16th century onwards, and was relatively closely linked to the Jewish ghetto in Prague, which was the centre of the Jewish community in Bohemia at that time. It reached its peak (as well as the largest number of inhabitants) shortly before the mid-18th century, while its gradual decline took place after the mid-19th century.

Over 200,000 artifacts were found during the archaeological excavation (fragments of pottery and ceramic stove tiles represented almost 73% of the finds). 203 fragments of clay tobacco pipes were found in total, however, in 142 cases, these were predominantly undecorated small fragments of pipe stems. 32 bowls of heeled/heelless tobacco pipes, 15 bowls of socketed (stub-stem) tobacco pipes and 14 fragments of three-piece porcelain tobacco pipes were found. Among the finds dating from the 17th century (from the turn of the 1st and 2nd third up to the end of the century), tobacco pipes of Central European provenance were dominant, and on the contrary, pipes of Dutch origin, which regularly occur in small numbers among archaeological finds made in the centre of Prague, were completely absent.

Among the pipes of Central European provenance, pieces with green or greenish yellow glaze prevailed (Fig. 6:1–15, 7:10), with varied embossed decoration in a wider band in the lower half of the bowl or in a narrow band in the upper part of the bowl. There was only one case where this kind of pipe was not glazed (Fig. 6:16). Central European products also included non-glazed tobacco pipes decorated with specific stamps, both on the base and body of the bowl, and on the upper part of the stem (Fig. 6:17, 7:11–16). Several other 17th century pipes were also present among the finds, the provenance of which is unknown. They were definitely not manufactured in Dutch workshops (Fig. 6:18, 7:1–4).

High-quality products of Dutch workshops are already represented among the 18th century finds. These are two fragments of pipe stems (Fig. 7:18,19), one of which bore the inscription KLARIS IN GOUDA (Fig. 7:19). The pipe was made by Jacob Klaris in Gouda between 1730 and 1750. Other pipes originated in German or Polish (formerly Prussian) workshops (Fig. 7:5–9). The pipe with an unidentifiable mark (Fig. 7:5) was made in the first half of the 18th century. Two more pipes are probably of Saxon provenance and were made in the last third of the 18th century or at the beginning of the 19th century (Fig. 7:6,7). The small fragment of heeled pipe with the letter H mark could not be classified more closely (Fig. 7:9). The heeled pipe with mark bearing a symbol in the form of a two-headed eagle and the coat of arm of the city of Gouda was probably manufactured in Prussian manufactory in Zborowskie in the second half of the 18th century (Fig. 7:8).

The fragments depicted in Fig. 8:2,4 (late 17th – early 18th centuries) and 8:1,3 (18th century) belong to the earliest socketed tobacco pipes discovered on the site. The other fragments of socketed pipes date from the 19th century. Among these finds, two pieces manufactured in Körmend, Hungary, were determined (Fig. 8:6,7). One of the mentioned pipes bears the inscription HIRSCH IN KORMEND (made by Joachem Hirsch before the mid-19th century).

Jewish merchants in Bohemia (after the mid-17th century) and then in the whole Austrian-Hungarian monarchy (roughly from the mid-18th century onward and throughout the whole 19th century) were intensively involved in tobacco trade. Many important 19th century manufacturers of tobacco pipes in Bohemia (Kolín), Slovakia (Banská Štiavnica) and Hungary (Debrecén, Pápa, Körmend, Vasvár) were of Jewish descent. The Jews were generally closely connected with the history of tobacco consumption in the modern era, not only in Central Europe.

Fig. 1. Schematic map of Prague with the place of excavation

Fig. 2. Israel Hönig von Hönigsberg

Fig. 3. Plan of the Jewish town in Prague-Libeň from 1838 showing the excavated area

Fig. 4. General plan of the excavation showing the test pit network, foundation walls exposed by the archaeological excavation and indication of house numbers

Fig. 5. Chart depicting the share of the individual types of tobacco pipes in the total number of tobacco pipes found during the excavation (1 – fragments of stems of heeled/heelless pipes, 2 – bowls of heeled/heelless pipes,

3 – fragments of socketed pipes, 4 – fragments of porcelain tree-piece pipes)

Fig. 6. Heel tobacco pipes of Central European provenance from the 17th century

Fig. 7. Fragments of bowls and stems of heeled/heelless pipes from the 17th and 18th centuries

Fig. 8. Fragments of socketed pipes dating from the 17th to 19th centuries

Fig. 9. General plan of the excavation showing the test pit network. Distribution of discovered fragments of 17th century tobacco pipes with the information about the number of bowls (D) and stems (T) in individual test pits